Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

O‘ZBEK TILIDA METAFORA VA UNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Qosimova Mushtariy Nurilla qizi
Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi
Andijon davlat universiteti
Filologiya fakulteti 2-bosqich talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.24191426

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tilida metaforaning lisoniy hodisa sifatidagi mohiyati, uning hosil bo‘lish asoslari hamda leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Metafora ma’no ko‘chishining asosiy usuli sifatida so‘zning semantik tarkibidagi o‘zgarishlar, polisemiya, terminologiya va frazeologiya bilan aloqasi nuqtayi nazaridan yoritiladi. Shuningdek, metaforaning o‘xshatish va metonimiyadan farqi hamda kognitiv tilshunoslik talqinidagi o‘rni ko‘rib chiqiladi.
Kalit so‘zlar: metafora, ma’no ko‘chishi, sema, polisemiya, o‘xshatish, metonimiya, lingvokognitiv tahlil, til manzarasi.

Аннотация. В статье анализируется сущность метафоры как языкового явления в узбекском языке, основания её образования и лексико-семантические особенности. Метафора как основной способ переноса значения рассматривается с точки зрения изменений в семантической структуре слова, её связи с полисемией, терминологией и фразеологией. Также рассматриваются отличия метафоры от сравнения и метонимии, а также её место в когнитивной лингвистике.
Ключевые слова: метафора, перенос значения, сема, полисемия, сравнение, метонимия, лингвокогнитивный анализ, языковая картина мира.

Abstract. The article analyzes the essence of metaphor as a linguistic phenomenon in the Uzbek language, the bases of its formation and its lexical-semantic features. Metaphor, as the main type of semantic transfer, is examined in terms of changes in the semantic structure of the word and its relationship with polysemy, terminology and phraseology. The differences between metaphor, simile and metonymy, as well as the place of metaphor in cognitive linguistics, are also considered.
Keywords: metaphor, semantic transfer, seme, polysemy, simile, metonymy, linguocognitive analysis, linguistic worldview.

Tilning lug‘at tarkibi doimiy harakatda bo‘lib, u yangi so‘zlar yasalishi, o‘zlashma birliklar kirib kelishi bilan bir qatorda mavjud so‘zlarning yangi ma’nolar kasb etishi hisobiga ham boyib boradi. Ana shu so‘nggi yo‘l – ma’no ko‘chishi – tilning ichki imkoniyatlaridan foydalanishning eng tejamli va samarali usulidir. Ma’no ko‘chishining turlari orasida metafora alohida o‘rin tutadi: u nafaqat badiiy nutqning tasviriy vositasi, balki kundalik so‘zlashuv, ilmiy va rasmiy uslublarda ham faol qo‘llanadigan, inson tafakkurining tabiiy shakllaridan biri hisoblanadi.

Metafora masalasi qadimdan olimlar diqqatini tortib kelgan. Arastu “Poetika” asarida metaforani bir narsaga tegishli nomni boshqa narsaga ko‘chirish deb ta’riflagan va uni nutqni bezovchi vosita sifatida baholagan [1]. Keyingi davrlarda metafora ritorika va poetika doirasida o‘rganilgan bo‘lsa, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab u semantika, psixolingvistika va kognitiv tilshunoslikning markaziy muammolaridan biriga aylandi. Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi metaforalarning leksik-semantik tabiati, ularning hosil bo‘lish asoslari va til tizimidagi vazifalari tahlil etiladi.

Tilshunoslikda metafora deganda, odatda, ikki narsa yoki hodisa o‘rtasidagi o‘xshashlik asosida birining nomini ikkinchisiga ko‘chirish tushuniladi. Masalan, “odamning ko‘zi” birikmasidagi ko‘z so‘zi

“buloqning ko‘zi”, “derazaning ko‘zi”, “uzukning ko‘zi” birikmalarida shakl va vazifa jihatidan o‘xshashlik asosida yangi ma’no kasb etgan. A.Hojiyev metaforani ma’no ko‘chishining narsa, belgi yoki harakat o‘rtasidagi o‘xshashlikka asoslangan turi sifatida ta’riflaydi [2].

O‘zbek tilshunosligida metafora dastlab stilistika va tasviriy vositalar doirasida o‘rganilgan. A.Shomaqsudov, I.Rasulov, R.Qo‘ng‘urov va H.Rustamovlarning “O‘zbek tili stilistikasi” asarida metafora ko‘chimlar tizimida ko‘rib chiqilib, uning nutqqa obrazlilik va ta’sirchanlik bag‘ishlashi ta’kidlangan [3]. R.Qo‘ng‘urov o‘zbek tilining tasviriy vositalarini tadqiq etar ekan, metaforani o‘xshatish bilan qiyosiy tahlil qiladi va metaforani o‘xshatishning qisqargan, ixchamlashgan shakli sifatida baholaydi [4]. M.Mukarramov esa o‘xshatishning til va nutqdagi xususiyatlarini o‘rganib, o‘xshatish bilan metafora o‘rtasidagi o‘tish holatlarini ko‘rsatib bergan [5].

Jahon tilshunosligida metafora nazariyasiga M.Blekning interaksion nazariyasi katta ta’sir ko‘rsatdi. Unga ko‘ra, metaforada ikki tushuncha shunchaki almashinmaydi, balki o‘zaro ta’sirlashib, yangi ma’no hosil qiladi [6]. Rus tilshunosligida N.D.Arutyunova metaforaning diskursdagi o‘rni, uning baholash va tavsiflash vazifalarini chuqur tahlil qilgan [7]. V.N.Teliya esa metaforalashuvni til manzarasini yaratuvchi asosiy mexanizm sifatida talqin etgan [8]. Ayniqsa, J.Lakoff va M.Jonsonning “Metaforalar, ular bilan yashaymiz” asari metaforani tafakkur hodisasi sifatida tushunishga yo‘l ochdi: ularning fikricha, inson tushunchalar tizimi tabiatan metaforik xarakterga ega [9].

O‘zbek tilida metaforalar turli belgilardagi o‘xshashlik asosida yuzaga keladi. Ularni bir necha guruhga ajratish mumkin.

Shakl o‘xshashligi. Bu eng keng tarqalgan tur bo‘lib, narsalarning tashqi ko‘rinishidagi umumiylikka asoslanadi: tog‘ning etagi, ignaning qulog‘i, choynakning burni, qozonning qulog‘i, stolning oyog‘i. Bunday metaforalarda ko‘pincha inson va hayvon tana a’zolarining nomlari asos vazifasini bajaradi. Bu hodisa antropotsentrizm tamoyili bilan izohlanadi: inson atrofdagi olamni o‘z tanasi orqali idrok etadi va nomlaydi.

O‘rin yoki joylashuv o‘xshashligi. Narsaning boshqa predmetlarga nisbatan tutgan o‘rni asosida ham ma’no ko‘chadi: ko‘chaning boshi, daryoning og‘zi, kitobning beti, ishning boshi. Bu yerda bosh so‘zi “yuqori, oldingi qism” semasi asosida yangi ma’nolar hosil qilgan.

Vazifa o‘xshashligi. Ikki narsaning bajaradigan ishi yoki vazifasidagi umumiylik ham metaforaga asos bo‘ladi: oilaning ustuni, xalqning ko‘zgusi, mamlakatning qalqoni. Masalan, ustun so‘zi binoni ko‘tarib turuvchi qism ma’nosidan “biror jamoa yoki ishning asosiy tayanchi” ma’nosiga ko‘chgan.

Rang, harakat va holat o‘xshashligi. Oltin kuz, kumush qish, shamoldek yugurmoq, tosh yurak, temir intizom kabi birikmalarda rang, xususiyat yoki holatdagi umumiylik metafora uchun asos bo‘lgan. Ayniqsa, tosh yurak, temir iroda kabi ifodalarda fizik xususiyat ruhiy-axloqiy sifatga ko‘chirilgan.

Sinestezik o‘xshashlik. Bir sezgi a’zosiga oid belgini boshqa sezgi sohasiga ko‘chirish ham o‘zbek tilida ko‘p uchraydi: shirin so‘z, achchiq haqiqat, iliq munosabat, sovuq qarash, yumshoq ovoz. Bunday metaforalar nutqning emotsional-ekspressiv bo‘yog‘ini kuchaytiradi.

Metaforaning leksik-semantik mohiyatini so‘zning sema tarkibi orqali tushuntirish mumkin. Har bir leksik ma’no bir necha semalardan tashkil topadi: asosiy (arxisema), farqlovchi (differensial) va qo‘shimcha (potensial, konnotativ) semalar. Metaforik ko‘chishda so‘zning asosiy semalaridan ayrimlari so‘nadi, potensial semalardan biri esa faollashib, yangi ma’noning yadrosiga aylanadi. Masalan, tulki so‘zining “hayvon” arxisemasi “ayyor odam” ma’nosida so‘nadi, “ayyorlik” potensial semasi esa yetakchi semaga aylanadi. M.Mirtojiyev ma’no ko‘chishida semalarning bunday qayta taqsimlanishini o‘zbek tili semasiologiyasining muhim qonuniyatlaridan biri sifatida ko‘rsatadi [10].

Metaforaning muhim leksik-semantik xususiyatlaridan biri uning polisemiya bilan uzviy bog‘liqligidir. Metaforik ko‘chish natijasida so‘zning ma’nolar doirasi kengayadi va u ko‘p ma’noli so‘zga aylanadi. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da bosh, ko‘z, qo‘l, oyoq, til, yurak kabi so‘zlarning o‘nlab ko‘chma ma’nolari qayd etilgani buning yaqqol dalilidir [11]. Masalan, qo‘l so‘zi “qo‘li ochiq”

(saxiy), “qo‘li gul” (mohir), “qo‘l ostida” (rahbarligida) kabi birikmalarda turli metaforik ma’nolarni ifodalaydi.

Til tizimidagi o‘rniga ko‘ra metaforalar ikki katta guruhga bo‘linadi: lisoniy (umumtil) metaforalar va nutqiy (individual-badiiy) metaforalar. Lisoniy metaforalar uzoq qo‘llanish natijasida obrazliligini yo‘qotib, so‘zning lug‘aviy ma’nosiga aylangan bo‘ladi. Choynakning burni, tog‘ning etagi, soatning mili kabi birikmalarda so‘zlovchi metaforik ko‘chishni deyarli his qilmaydi. Bunday birliklar ilmiy adabiyotlarda “so‘ngan” yoki “qotib qolgan” metaforalar deb ham ataladi. Ular tilning nominativ ehtiyojini qondirib, yangi narsa va tushunchalarni nomlashga xizmat qiladi.

Nutqiy metaforalar esa muayyan ijodkor tomonidan muayyan matnda yaratiladi va obrazlilik, kutilmaganlik, ekspressivlik bilan ajralib turadi. Masalan, she’riyatda “qalbimning bog‘i”, “umr daryosi”, “hijron tuni” kabi ifodalar muallif estetik niyatini ifodalovchi vosita bo‘lib xizmat qiladi. Sh.Rahmatullayev ta’kidlaganidek, nutqiy hodisa takror qo‘llanish natijasida asta-sekin lisoniy hodisaga aylanishi mumkin [12]. Demak, nutqiy metafora bilan lisoniy metafora o‘rtasida qat’iy chegara yo‘q, ular o‘zaro o‘tish munosabatida bo‘ladi.

Metaforalar so‘z turkumlariga ko‘ra ham farqlanadi. Ot metaforalari narsa va tushunchalarni obrazli nomlaydi (bilim xazinasi, hayot maktabi). Sifat metaforalari belgini boshqa sohaga ko‘chiradi (oltin qo‘l, po‘lat iroda, qora kun). Fe’l metaforalari esa harakatni jonlantiradi: vaqt uchadi, ko‘ngil yonadi, xabar tarqaldi, fikr tug‘ildi. Fe’l metaforalari ko‘pincha jonlantirish (personifikatsiya) bilan bog‘liq bo‘lib, jonsiz narsa va mavhum tushunchalarga jonli mavjudotga xos harakat nisbat beriladi.

Metaforaning yana bir muhim xususiyati – uning terminologiyadagi faolligidir. Fan va texnika taraqqiyoti yangi tushunchalarni nomlash ehtiyojini tug‘diradi va bu jarayonda umumiste’moldagi so‘zlar metaforik yo‘l bilan termin vazifasini bajara boshlaydi. Kompyuter sohasidagi sichqoncha, xotira, oyna, tarmoq; tibbiyotdagi yurak klapani, ko‘z gavhari; tilshunoslikdagi so‘z o‘zagi, gap bo‘lagi kabi terminlar shu yo‘l bilan shakllangan. Terminologik metaforada obrazlilik ikkinchi darajaga tushib, aniqlik va tizimlilik birinchi o‘ringa chiqadi.

Metafora frazeologizmlar shakllanishida ham muhim rol o‘ynaydi. O‘zbek tilidagi ko‘plab iboralar metaforik ko‘chish asosida yuzaga kelgan: tarvuzi qo‘ltig‘idan tushdi, ko‘ngli tog‘dek ko‘tarildi, og‘zidan bol tomadi, yuragi yorilay dedi. Bu iboralarda birikma tarkibidagi so‘zlar alohida-alohida emas, butun holda metaforik ma’no ifodalaydi. Bunday birliklar xalqning milliy dunyoqarashi, qadriyatlari va turmush tarzini o‘zida aks ettiradi.

Metaforaning lisoniy tabiatini to‘g‘ri belgilash uchun uni yaqin hodisalar – o‘xshatish va metonimiyadan farqlash muhimdir. O‘xshatishda ikki narsa ochiq qiyoslanadi va bu qiyos maxsus vositalar orqali ifodalanadi: -dek, -day, -simon qo‘shimchalari, kabi, singari, xuddi, go‘yo kabi yordamchi va modal so‘zlar. Masalan, “Uning yuzi oydek go‘zal” jumlasida o‘xshatish subyekti (yuz), o‘xshatish etaloni (oy), o‘xshatish asosi (go‘zallik) va o‘xshatish vositasi (-dek) aniq ko‘rinib turadi. Metaforada esa bu qismlardan ba’zilari tushib qoladi: “Mening oyim keldi” jumlasida faqat etalon qolgan bo‘lib, qiyoslanayotgan narsa matn yoki vaziyatdan anglashiladi. Shu sababli metafora o‘xshatishga nisbatan ixcham, siqiq va ko‘proq tasavvur talab qiladigan vosita hisoblanadi.

Metonimiya esa o‘xshashlikka emas, balki narsa va hodisalar o‘rtasidagi bog‘liqlik, yondoshlik munosabatiga asoslanadi. “Butun mahalla to‘yga keldi” jumlasida mahalla so‘zi joy nomi orqali shu joyda yashovchi odamlarni bildiradi; “Navoiyni o‘qidim” deganda muallif nomi uning asarlari o‘rnida qo‘llanadi. Metaforada esa ikki narsa o‘rtasida real bog‘liqlik bo‘lmaydi, ular faqat so‘zlovchi ongida biror belgi asosida yaqinlashtiriladi. Masalan, “tulki” so‘zining ayyor odamga nisbatan qo‘llanishi hayvon bilan inson o‘rtasidagi bevosita aloqaga emas, balki ularga xalq tasavvurida nisbat berilgan umumiy xususiyatga tayanadi.

Zamonaviy tilshunoslikda metafora faqat nutqni bezovchi vosita emas, balki dunyoni bilish va tushunchalarni tartibga solish usuli sifatida talqin qilinadi. Kognitiv yondashuvga ko‘ra, metaforada bir tushunchaviy soha (manba soha) boshqa tushunchaviy soha (nishon soha) orqali tushuniladi [9].

Masalan, o‘zbek tilida “hayot – yo‘l” konseptual metaforasi keng tarqalgan: hayot yo‘li, umr yo‘ldoshi, to‘g‘ri yo‘ldan ozmoq, yo‘l ko‘rsatmoq, hayot chorrahasida qolmoq. “Vaqt – boylik” metaforasi esa vaqtni sarflamoq, vaqtni tejamoq, vaqt yo‘qotmoq kabi ifodalarda namoyon bo‘ladi.

Metaforalar milliy-madaniy xususiyatga ham ega. Bir xil tushuncha turli tillarda turlicha obrazlar orqali ifodalanishi mumkin. O‘zbek tilida go‘zal qizni oy, yulduz, gul, sarv kabi obrazlar bilan ta’riflash, sabr-toqatli odamni tuya bilan qiyoslash, dono kishini “ko‘pni ko‘rgan” deb ta’riflash milliy tafakkur va mumtoz adabiy an’ana bilan bog‘liq. V.N.Teliya ta’kidlaganidek, metaforalashuv jarayonida xalqning madaniy tajribasi va qadriyatlar tizimi til birliklariga singadi [8]. Shu bois metaforalarni o‘rganish o‘zbek xalqining lisoniy manzarasini tushunishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Аристотель. Поэтика // Аристотель. Сочинения в 4-х томах. Т. 4. – М.: Мысль, 1983.
2. Hojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1985.
3. Shomaqsudov A., Rasulov I., Qo‘ng‘urov R., Rustamov H. O‘zbek tili stilistikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1983.
4. Qo‘ng‘urov R. O‘zbek tilining tasviriy vositalari. – Toshkent: Fan, 1977.
5. Mukarramov M. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida o‘xshatish. – Toshkent: Fan, 1976.
6. Black M. Models and Metaphors: Studies in Language and Philosophy. – Ithaca: Cornell University Press, 1962.
7. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990.
8. Телия В.Н. Метафоризация и её роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988.
9. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
10. Mirtojiyev M. O‘zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010.
11. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
12. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006.